

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΠΕΡΙ ΚΟΛΑΣΕΩΣ*

1. Εισαγωγή

Ο περὶ κολάσεως λόγος ἀνέκαθεν ὑπῆρξε ἀπωθητικὸς καὶ ἀπεχθὴς γιὰ τὴν πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων. Σὲ αὐτὸ συνετέλεσε, ἴσως, καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀποτρόπαιες καὶ ἀνατριχιαστικὲς εἰκόνες, μὲ τὶς ὁποῖες περιέγραφαν τὴν κόλασι κατὰ τὸ παρελθόν, ἐνέπνεαν φόβο πρὸς τοὺς χριστιανούς· φόβο κατασταλτικὸ παθῶν καὶ ἐπιθυμιῶν. Στὴν νεωτερικὴ καὶ μετανεωτερικὴ ἐποχὴ τῆς σήμερον ὁ φόβος αὐτὸς ὄχι μόνον δὲν λειτουργεῖ, ἀλλὰ πολλοὶ ἀρνοῦνται τὴν περὶ κολάσεως διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἀπάδουσα στὰ θεμελιώδη διδάγματα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ! Κατὰ τὸν Νικόλαο Μπερντιάεφ «πρέπει νὰ γίνῃ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ψυχολογία καὶ τὴν ὄντολογία τῆς κόλασης. Μία ψυχολογία τῆς κόλασης εἶναι παραδεκτὴ, ἀκόμη καὶ ἀναγκαία. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει κάποια ἐμπειρία τῆς κόλασης, ζεῖ μέσῳ τῶν μαρτυριῶν τῆς. Ἀλλὰ ἡ ὄντολογία τῆς κόλασης, καθὼς ἐπιθυμοῦν νὰ τὴν κατασκευάσουν, εἶναι ἀδύνατη καὶ ἀπαραδέκτη. Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἄσχημα καὶ ἀποκρουστικὰ πράγματα ποὺ σχηματίσθησαν στὸ ἀνθρώπινο μυαλό»¹.

Καὶ ὅμως, ὅπως θὰ δοῦμε κατωτέρω, ἡ κόλασις ἀποτελεῖ ἄρθρο πίστεως καὶ ἀνήκει στὴν δογματικὴ διδασκαλία τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἡ παραθεώρησις ἢ ὑποτίμησις τῆς προέρχεται ἀπὸ μιὰ γενικώτερη ἄγνοια τῆς σωτηριολογικῆς σημασίας τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ὅλα τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας ἔχουν ἠθικὲς προεκτάσεις καὶ συνέπειες καὶ ὅτι μία ὀρθόδοξος ἠθικὴ ζωὴ, μία ὀρθόδοξος πνευματικότης, ἐξαρτᾶται ἀπολύτως ἐκ τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας, δηλ. ἐκ τῶν δογμάτων τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

2. Γενικὴ ἐσχατολογία

Κατὰ τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως «προσδοκῶ ἀνάστασιν νεκρῶν καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος». Μετὰ τὸν σωματικὸ θάνατο, ὁ ὁποῖος εἶναι συνέπεια τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας καὶ θὰ ἐξαφανισθῇ στὰ ἔσχατα («ἔσχατος ἐχθρὸς καταργεῖται ὁ θάνατος»²), γίνεται ἡ λεγομένη μερικὴ

---

* Εἰσήγησις σὲ Δημερίδα Θεολόγων στὸ Περιστέρι (28-29.4.2004). Ἐδημοσιεύθη στὸ περιοδικὸ Ὁρθοδοξία καὶ Παιδεία 4 (2005) 305-322.

¹ Νικολάου Μπερντιάεφ, *Ἀλήθεια καὶ Ἀποκάλυψη* (Ἀθήνα: Δωδώνη, χ.χ.²), σ. 193.

² Α΄ Κορ. 15: 26.

κρίσις τῶν ψυχῶν τῶν κεκοιμημένων ἀνθρώπων καὶ ἡ πρόγευσις τῆς μελλούσης ζωῆς ἢ κολάσεως. Μὲ τὴν δευτέρα ἔνδοξο παρουσία τοῦ Κυρίου θὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἀνάστασις ὅλων τῶν μέχρι τότε νεκρῶν καὶ ἡ μεταλλαγή τῶν τότε ζώντων «ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ»³. Θὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ ἐσχάτη καὶ καθολικὴ κρίσις πάντων τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τοῦ δικαιοκρίτου Κυρίου καὶ ἡ συντέλεια τοῦ σύμπαντος, τὴν ὁποία θὰ ἀκολουθήσῃ ἡ αἰώνιος ζωὴ καὶ ἡ αἰώνιος κόλασις⁴.

Ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς ἐδίδαξε σαφῶς τὴν ὑπαρξί τῆς μελλούσης ἀναστάσεως καὶ ζωῆς ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ἴδιος εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς γιὰ κάθε ἄνθρωπο. «Ἐγὼ εἰμι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ· ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ κἂν ἀποθάνῃ ζήσεται, καὶ πᾶς ὁ ζῶν καὶ πιστεύων εἰς ἐμὲ οὐ μὴ ἀποθάνῃ εἰς τὸν αἰῶνα»⁵. Ὁ ἀπομακρυνόμενος ἀπὸ τὸν Θεὸ ἄνθρωπος ὑφίσταται στὸν μὲν παρόντα αἰῶνα τὸν πνευματικὸ θάνατο, στὸν δὲ μέλλοντα αἰῶνα τὸν αἰώνιο θάνατο⁶, ἐὰν δὲν μετανοήσῃ ἐν τῇ παρουσίᾳ ζωῆς. Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος θὰ γίνῃ ὁ δίκαιος κριτὴς πάντων τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὴν δευτέρα παρουσία Του καὶ τὴν γενικὴ κρίσι τῶν ἀνθρώπων. «Ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ καὶ πάντες οἱ ἄγγελοι μετ' αὐτοῦ, τότε καθίσει ἐπὶ θρόνου δόξης αὐτοῦ· καὶ συναχθήσονται ἔμπροσθεν αὐτοῦ πάντα τὰ ἔθνη, καὶ ἀφορίσει αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων, ὥσπερ ὁ ποιμὴν ἀφορίζει τὰ πρόβατα ἀπὸ τῶν ἐρίφων, καὶ στήσει τὰ μὲν πρόβατα ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ, τὰ δὲ ἐρίφια ἐξ ἐωνύμων»⁷.

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἡ μέλλουσα κρίσις θὰ πραγματοποιηθῇ ἀπὸ τὸν Θεάνθρωπο Κύριο· «ὁ Πατὴρ κρίνει οὐδένα, ἀλλὰ τὴν κρίσιν πᾶσαν δέδωκεν τῷ Υἱῷ»⁸. Ἡ μέλλουσα κρίσις θὰ εἶναι οὐσιαστικῶς ἡ ἀποκάλυψις τῆς πραγματικότητος γιὰ ἕνα ἕκαστο ἄνθρωπο, ἐνώπιον πάντων τῶν ἀνθρώπων. Καὶ αὕτη ἡ διαδικασία θὰ εἶναι ὄντως φοβερὰ γιὰ τοὺς ἀμετανοήτους ἀνθρώπους. «Οὐκ οἶδατε ὅτι οἱ ἅγιοι τὸν κόσμον κρινούσιν;»⁹. Ὁ ἅγιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος διδάσκει ὅτι στὴν μέλλουσα κρίσι ὁ Κύριος θὰ τοποθετήσῃ ἔναντι ἑνὸς ἑκάστου ἀμετανοήτου ἀνθρώπου κάποιον δίκαιο, ὅμοιο κατὰ τὴν ἡλικία ἢ τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν θέσι, γιὰ νὰ μείνῃ ἀναπολόγητος ὁ ἀμετανόητος. «Οὕτω τοίνυν πατέρες παρὰ πατέρων, φίλοι καὶ συγγενεῖς παρὰ φίλων καὶ συγγενῶν, ἀδελφοὶ παρὰ ἀδελφῶν,

³ Α΄ Κορ. 15: 22.

⁴ Βλ. Ἰωάννου Καρμίρη, *Σύνοψις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας* (Ἀθῆναι 1957), σ. 104.

⁵ Ἰω. 11: 25-26.

⁶ Βλ. Νικολάου Μητσοπούλου, *Ὁ θάνατος. Πνευματικὸς - σωματικὸς - αἰώνιος*, Ἀθῆναι 1973.

⁷ Ματθ. 25: 31-33.

⁸ Ἰω. 5: 22.

⁹ Α΄ Κορ. 6: 2.

δούλοι καὶ ἐλεύθεροι παρὰ δούλων καὶ ἐλευθέρων, πλούσιοι καὶ πένητες ὑπὸ πλουσίων καὶ πενήτων, οἱ ἐν γάμῳ παρὰ τῶν ἐν γάμῳ διαπρεψάντων, οἱ ἐν ἐλευθερίᾳ παρὰ τῶν ἐν ἐλευθερίᾳ βιωσάντων, καὶ ἀπλῶς πᾶς ἄνθρωπος ἁμαρτωλὸς ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως ἀπεναντίας αὐτοῦ εἰς τὴν αἰωνίαν ζωὴν καὶ εἰς τὸ ἀνεκκλήτητον ἐκεῖνο φῶς ὄψεται τὸν ὅμοιον αὐτοῦ καὶ κριθήσεται παρ' αὐτοῦ. Οἷόν τι λέγω; Ἀπιδῶν ἕκαστος τῶν ἁμαρτωλῶν πρὸς τὸν ὅμοιον αὐτοῦ, βασιλεὺς πρὸς βασιλέα, ἄρχων πρὸς ἄρχοντα καὶ πόρνος μὴ μετανοήσας πρὸς πόρνον μετανοήσαντα, πτωχὸς πρὸς πτωχὸν καὶ δούλος πρὸς δούλον, καὶ μνησθεὶς ὅτι καὶ αὐτὸς ἐκεῖνος ἄνθρωπος ἦν, τὴν αὐτὴν ψυχὴν ἔχων, τὰς αὐτὰς χεῖρας, τοὺς αὐτοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ ἀπλῶς τᾶλλα πάντα ἐξ ἴσης καὶ συνῆν αὐτῷ ἐν τῷ βίῳ καὶ ὅμοιον εἶχε τὸ ἀξίωμα, τὴν τέχνην, τὸ ἐπιτήδευμα, μιμήσασθαι δὲ αὐτὸν οὐκ ἠθέλησεν, εὐθὺς ἐμφράσεται τὸ στόμα αὐτοῦ καὶ μένει ἀναπολόγητος, μὴ ἔχων ὅλως τι φθέγγασθαι. Ὅταν οὖν οἱ κοσμικοὶ κοσμικοὺς ἴδωσι καὶ οἱ ἁμαρτωλοὶ βασιλεῖς βασιλεῖς ἀγίους ἐκ δεξιῶν, πλουσίους τε καὶ ὑπὸ ζυγὸν ἀγίους οἱ ὑπὸ ζυγὸν βίου, καὶ οἱ ἐν βασάνοις πάντες ὁμοίους αὐτῶν ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν, καὶ τηνικαῦτα αἰσχυρθῶσι καὶ ἀναπολόγητοι εὐρεθῶσιν, ὥσπερ ὁ πλούσιος ἐκεῖνος ἐν τοῖς κόλποις τοῦ Ἀβραάμ τὸν Λάζαρον, ἐκεῖνος ἀποτηγανιζόμενος ἐν τῷ πυρὶ»¹⁰.

3. Ὑπαρξίς καὶ φύσις τῆς κολάσεως

Κατὰ τὰ ἐγχειρίδια τῆς Δογματικῆς «αἰωνία κόλασις ἢ αἰώνιος θάνατος εἶναι ἢ ἀτελεύτητος ἐν ὀδύναις κατάστασις, εἰς ἣν θὰ εὐρεθοῦν ἀποκεκομμένοι ὀριστικῶς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ μετὰ τὴν δευτέραν τοῦ Κυρίου Παρουσίαν οἱ μὴ ἐν Χριστῷ καὶ κατὰ Χριστὸν ζήσαντες, ζῶντες καὶ μέλλοντες νὰ ζήσουν μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἄνθρωποι, ὡς ψυχοσωματικαὶ ὀλότητες»¹¹.

Ἡ ὑπαρξίς τῆς κολάσεως θεμελιώνεται στὴν Ἁγία Γραφή καὶ στὴν πατερικὴ γραμματεία. Κατὰ τὰ λόγια αὐτοῦ τοῦ Κυρίου μας στὴν γνωστὴ παραβολὴ τῆς μελλούσης κρίσεως «ἀπελεύσονται οὗτοι εἰς κόλασιν αἰώνιον, οἱ δὲ δίκαιοι εἰς ζωὴν αἰώνιον»¹². Ἄξιο ἐπισημάνσεως εἶναι ὅτι ἡ μὲν βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἠτοιμασμένη «ἀπὸ καταβολῆς κόσμου», ἡ δὲ κόλασις ἠτοιμάσθη γιὰ τὸν διάβολο καὶ τοὺς ἀγγέλους του¹³.

Ἡ οὐσία τῆς κολάσεως εἶναι ἡ ἀπομάκρυνσις ἐκ τοῦ Θεοῦ. «Ἡ βᾶσις καὶ οὐσία αὐτῆς ἔγκειται ἐν τῷ "πορεύεσθε ἀπ' ἐμοῦ" (Ματθ. 25, 41), καθὼς

¹⁰ Συμεὼν Ν. Θεολόγου, *Κατηχήσεις, Ε'* (Ἔργα, τόμ. Α', σ. 110-111).

¹¹ Νικολάου Μητσοπούλου, *Θέματα Ὁρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας* (Ἀθῆναι: Παν. Ἀθηνῶν, 1983), σ. 397.

¹² Ματθ. 25: 46.

¹³ Ματθ. 25: 34, 41.

ἀκριβῶς καὶ ἡ βάσις τῆς αἰωνίας ζωῆς συνάπτεται πρὸς τὸ "δεῦτε πρὸς με". Ἡ ἀπομάκρυνσις αὕτη ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τοῦ αἰωνίου θανάτου, ἐξ οὗ πηγάζουν πάντα τὰ ἄλλα δεινά, εἴτε νοητοῦν ταῦτα ὡς στέρησις μόνον τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας καὶ τῆς ἐκ ταύτης ἀπορροεούσης μακαριότητος καὶ δόξης, εἴτε θεωρηθοῦν ταῦτα ὡς ἐπιβολὴ καὶ θετικῶν τιμωρητικῶν βασάνων. Καὶ ἵνα διὰ τῶν λόγων τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου καὶ πάλιν ἐκφρασθῶμεν, "βέλτιον μυρίουσ ὑπομεῖναι κεραυνοὺς ἢ τὸ πρόσωπον ἐκεῖνο τὸ ἡμερον ἰδεῖν ἀποστρεφόμενον ἡμᾶς καὶ τὸν γαληνὸν ὀφθαλμὸν οὐκ ἀνεχόμενον ἡμᾶς βλέπειν"»¹⁴.

Αὕτη ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ ἀμετανοήτου ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ζωοδότη Κύριον νοεῖται ὡς ἀμεθεξία Αὐτοῦ καὶ ὡς ἀκοινωνησία μετὰ τῶν συνανθρώπων. Αὕτη ἡ διάστασις τῆς κολάσεως τονίζεται ἰδιαίτερος ἀπὸ ὠρισμένους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς γράφει: «τοῦτο δὲ εἰδέναι δεῖ, ὅτι ὁ Θεὸς οὐ κολάζει τινὰ ἐν τῷ μέλλοντι, ἀλλ' ἕκαστος ἑαυτὸν δεκτικὸν ποιεῖ τῆς μετοχῆς τοῦ Θεοῦ. Ἔστι δὲ ἡ μὲν μετοχὴ τοῦ Θεοῦ τρυφή, ἡ δὲ ἀμεθεξία αὐτοῦ κόλασις· ἐνταῦθα δὲ οὐ κολάζων ἐπιφέρει τοὺς πειρασμοὺς ὁ Θεός, ἀλλὰ παιδεύων καὶ ἰώμενος τὴν κακίαν, ἵνα ἐπιγνῶμεν αὐτὸν καὶ ἐπιστρέφωμεν καὶ τύχωμεν τῆς ἀγιότητος αὐτοῦ. "Ἡ γὰρ παιδεία Κυρίου ἀνοίγει μου τὰ ὦτα»¹⁵. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης χρησιμοποιοῖ ἓνα παράδειγμα γιὰ τὴν κατανόησι τοῦ παραδείσου καὶ τῆς κολάσεως, θεωρῶν τὸν ὄρο ἀντίδοσι (ἀνταμοιβή) ὡς καταχρηστικό. «Ταύτης οὖν τῆς ζωῆς κατ' ἐλπίδα προκειμένης τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει, οὐκ ἔστιν εἰπεῖν κυρίως ἀντίδοσιν τῶν εὐ βεβιωκότων γενέσθαι τὴν τῆς ζωῆς μετουσίαν καὶ τιμωρίαν τὸ ἔμπαλιν· ἀλλ' ὅμοιον ἔστι τῷ κατὰ τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑποδείγματι τὸ λεγόμενον· οὐδὲ γὰρ τῷ κεκαθαμένῳ τὰς ὄψεις ἔπαθλόν τί φαμεν εἶναι καὶ πρεσβεῖον τὴν τῶν ὄρατῶν κατανόησιν ἢ τῷ νοσοῦντι τὸ ἔμπαλιν καταδίκην τινὰ καὶ τιμωρητικὴν ἀπόφασιν τὸ μὴ μετέχειν τῆς ὄρατικῆς ἐνεργείας. Ἀλλ' ὡς ἀναγκαίως ἔπεται τῷ κατὰ φύσιν διακειμένῳ τὸ βλέπειν τῷ τε ἀπὸ πάθους παρενεχθέντι τῆς φύσεως τὸ μὴ ἐνεργόν ἔχειν τὴν ὄρασιν, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡ μακαρία ζωὴ συμφυῆς ἔστι καὶ οἰκεία τοῖς κεκαθαμένοις τὰ τῆς ψυχῆς αἰσθητήρια, ἐφ' ὧν δὲ καθάπερ τις λήμη τὸ κατὰ τὴν ἄγνοιαν πάθος ἐμπόδιον πρὸς τὴν μετουσίαν τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς γίνεται, ἀναγκαίως ἔπεται τὸ μὴ μετέχειν ἐκεῖνου, οὗ τὴν μετουσίαν ζωὴν εἶναί φαμεν τοῦ μετέχοντος»¹⁶. Αὕτη ἡ θεραπευτικὴ - ἰατρικὴ προσέγγισις τῆς ἀμαρτίας (καὶ κατὰ συνέπειαν τῆς κολάσεως) ὑπερισχύει στοὺς ἀνατολικοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὴν δικανικὴ ἀντίληψιν, ἡ ὁποία κυριαρχεῖ στοὺς δυτικούς Πατέρες. Κατὰ τὸν

¹⁴ Νικολάου Μητσοπούλου, *Θέματα Ὁρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας* (Ἀθήναι: Παν. Ἀθηνῶν, 1983), σ. 399-400.

¹⁵ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων*, 44 (Schriften, Bd. IV, σ. 376).

¹⁶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῶν νηπίων* (ΒΕΠ 68, 309).

ιερό Χρυσόστομο ή ἀπώλεια τῆς θεάς τοῦ Θεοῦ εἶναι μεγαλυτέρα κόλασις ἀπὸ τὸ πῦρ. «Σκόπει δέ, εἰ καὶ πῦρ μὴ ἦν, τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἀποστῆναι καὶ ἄτιμον ἀναχωρῆσαι, πόση κόλασις· οὐκ ἔστι, πιστεύσατε, παραστῆσαι λόγῳ τὸ πάθος, οὐκ ἔστιν. Εἰ γὰρ οἱ τὸ φῶς τὸ ἡλιακὸν μὴ θεώμενοι παντὸς πικροτέραν θανάτου ὑπομένουσι ζωὴν, τί παθεῖν εἰκὸς ἡμᾶς ἀποστερηθέντας τοῦ φωτὸς ἐκείνου; Τί δὲ καὶ ζῶμεν καὶ ἀναπνέομεν καὶ ἐσμέν, ἂν τῆς θεωρίας ἀποτύχωμεν ἐκείνης; ἂν τὸν Δεσπότην τὸν ἡμέτερον μηδεὶς ἡμῖν τότε συγχωρήσῃ θεάσασθαι;»¹⁷. Κατὰ τὸν Νίκο Ματσούκα «ἡ κολασμένη ζωὴ δὲν εἶναι μιὰ ἰδιαίτερη κατάσταση ποὺ τὴν ἐπιβάλλει βάσει ἑνὸς νόμου ὁ Θεός, καὶ μάλιστα σὲ μιὰ φυλακὴ κτιστῶν βασάνων. Ὁ Θεός, κατὰ τὸν Μάξιμο Ὁμολογητὴ, λόγου χάρι, ἀγκαλιάζει ἀγαθοὺς καὶ πονηροὺς. Οἱ δεῦτεροι δὲν μποροῦν νὰ τὸν δοῦν στὴ δόξα του, καὶ τὸν αἰσθάνονται ὡς τιμωρὸ καὶ ἐχθρικό. Αὐτὴ εἶναι ἡ "ἀνεκλάλητη ὀδύνη" σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν "ἀνεκνόητη ἡδονή" ὅσων βλέπουν τὴ θεία δόξα. Ἡ κατάσταση αὐτὴ τῶν κολασμένων εἶναι ἀποκλειστικὰ δική τους στάση»¹⁸.

Ἡ ἀμεθεξία τοῦ Θεοῦ συνδέεται καὶ μὲ τὴν ἀκοινωνησίαν μετὰ τῶν συνανθρώπων. Κατὰ τὸ ἐκπληκτικὸ κείμενο τοῦ ἁγίου Μακαρίου ἡ κόλασις εἶναι ἡ ἀδυναμία νὰ συσχετισθοῦν οἱ κολασμένοι πρόσωπο μὲ πρόσωπο. «Λέγει αὐτῷ ὁ γέρον· ποία ἐστὶν ἡ παραμυθία καὶ τίς ἡ κόλασις; Λέγει αὐτῷ· ὅσον ἀπέχει ὁ οὐρανὸς ἀπὸ γῆς, τοσοῦτόν ἐστὶν πῦρ ὑποκάτωθεν ἡμῶν, ἀπὸ ποδῶν ἕως κεφαλῆς ἐστηκότων ἡμῶν μέσον τοῦ πυρός· καὶ οὐκ ἔστι πρόσωπον πρὸς πρόσωπον θεάσασθαί τινα, ἀλλὰ τὸ πρόσωπον ἐκάστου πρὸς τὸν ἕτερου νῶτον κεκόλληται· ὡς οὖν εὐχῆ ὑπὲρ ἡμῶν ἐκ μέρους τις θεωρεῖ τὸ πρόσωπον τοῦ ἕτερου· αὕτη ἐστὶν ἡ παραμυθία»¹⁹. Καὶ κατὰ τὸν ἅγιον Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, ὁ ὁποῖος σὲ πολλὰ σημεῖα τῶν ἔργων τοῦ ὁμιλεῖ περὶ τιμωριῶν καὶ βασάνων ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς κολαζομένους, ἡ κόλασις εἶναι κατάστασις ἀορασίας καὶ ἀκοινωνησίας μετὰ τῶν κολαζομένων. «Ἐνόησον τί ἔσται, ὅταν μετὰ τῶν τῆς οἰκουμένης ἀνδροφόνων ἐκεῖ κατακαιώμεθα, μήτε ὀρώμενοι, μήτε ὀρώμενοι, ἀλλ' ἐν πλήθει τοσοῦτω νομίζοντες εἶναι μόνοι. Τὸ γὰρ σκοτός καὶ τὸ ἀλαμπές οὐκ ἀφήσιν οὐδὲ τοὺς πλησίον ἡμᾶς διαγινώσκειν, ἀλλ' ὡς ὁ μόνος τοῦτο πάσχων ἕκαστος, οὕτω διακίσειται. Εἰ γὰρ καὶ πῦρ εἴρηται, ἀλλὰ σκοτεινόν ἐστὶ καὶ φῶς οὐκ ἔχον»²⁰. «Τέλεια ἀκοινωνησία καὶ τέλεια ἀφιλία

¹⁷ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἐκλογαί, Περὶ μελλούσης κρίσεως* (PG 63, 745).

¹⁸ Νίκου Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, τόμ. Β' (Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1988²), σ. 544.

¹⁹ Μακαρίου Αἰγυπτίου, *Ἀποφθέγματα*, Γ', 38 (ΒΕΠ 42, 267). Ὁ Jean-Paul Sartre, χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὸ κείμενο τοῦ ἁγίου Μακαρίου, περιγράφει τὴν κόλασι ὡς τὴν ἀκοινωνησίαν τῶν ἀνθρώπων τοῦ στοῦ θαυμάσιου ἔργου τοῦ *Κεκλεισμένων τῶν θυρῶν*, ὅπου εὐρίσκεται καὶ ἡ γνωστὴ φράσις "κόλασις εἶναι ὁ ἄλλος ἄνθρωπος".

²⁰ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἐκλογαί, Περὶ μελλούσης κρίσεως* (PG 63, 745).

είναι ή κατάσταση τής κόλασης. Ἐξάπαντος τέτοιες εἰκόνες διορθώνουν και συμπληρώνουν τις άλλες περιγραφές για τήν κόλαση που ἔχουν παιδαγωγικό χαρακτήρα»²¹.

Οἱ περιγραφές τής κολάσεως οἱ ὁποῖες ὑπάρχουν εἴτε στήν Ἁγία Γραφή εἴτε στήν Παράδοσι τής Ἐκκλησίας εἶναι συμβολικές και διδάσκουν τήν ἄφατο ὀδύνη τῶν κολαζομένων. «Ὡς πρὸς τήν φύσιν τής καταστάσεως τοῦ αἰωνίου θανάτου οὐδέν μετὰ βεβαιότητος δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὡς ἀκριβῶς και περι τής φύσεως τής αἰωνίου ζωῆς. Ἡ θεία Ἀποκάλυψις ἀφήκε τὸ θέμα τοῦτο ἀρκούντως σκοτεινόν. Καὶ ναὶ μὲν γίνεται λόγος ἐν τῇ Ἁγία Γραφῇ περι γεέννης τοῦ πυρὸς (Ματθ. 5, 22· 12, 9. Μαρκ. 9, 43) ἢ "πυρὸς ἀσβέστου" (Μαρκ. 9, 43), "ὅπου ὁ σκώληξ οὐ τελευτᾷ και τὸ πῦρ οὐ σβέννυται" (Μαρκ. 9, 48), ἢ "σκότους ἐξωτέρου, ὅπου ἔσται ὁ βρυγμὸς και ὁ τριγμὸς τῶν ὀδόντων", ἢ "λίμνης πυρὸς και θείου", ἀλλ' αἱ ἐκφράσεις αὗται εἶναι εἰκονικαί, ἀποσκοποῦσαι μᾶλλον νὰ δηλώσουν τὸ φοβερὸν τής καταστάσεως τοῦ αἰωνίου θανάτου παρὰ νὰ περιγράψουν τήν ἀκριβῆ φύσιν αὐτοῦ»²². Παρεμφερεῖς εἰκόνες χρησιμοποιοῦν και οἱ ἅγιοι Πατέρες: «Τῶ πολλὰ πονηρὰ πεποικῶτι κατὰ τὸν βίον φοβεροὶ τινες και κατηφεῖς παρίστανται ἄγγελοι, πῦρ βλέποντες, πῦρ ἀναπνέοντες, διὰ τήν πικρίαν τής προαιρέσεως, νυκτὶ ἐοικότες τὰ πρόσωπα, διὰ τὸ κατηφές και μισάνθρωπον. Εἶτα βάραθρον βαθὺ και σκότος ἀδιεξόδευτον και πῦρ ἀλαμπές· ἐν τῷ σκότει τήν μὲν καυστικὴν δύναμιν ἔχον, τὸ δὲ φέγγος ἀφηρημένον. Εἶτα σκωλήκων γένος ἰσβόλον και σαρκοφάγον, ἀπλήστως ἐσθίον και μηδέποτε κορεννύμενον, ἀφορήτους ὀδύνας ἐμποιοῦν τῇ καταβρώσει. Εἶτα τήν πασῶν χαλεπωτάτην κόλασιν, τὸν ὄνειδισμόν ἐκεῖνον και τήν αἰσχύνην τήν αἰώνιον»²³.

Πτυχές αὐτῆς τής αἰωνίου ὀδύνης εἶναι κατὰ τις ἀπόψεις τῶν ἁγίων Πατέρων ἡ ἄκαρπος μεταμέλεια, οἱ τύψεις τής συνειδήσεως, ἡ ἀδυναμία ἱκανοποιήσεως τῶν ἁμαρτωλῶν ἐπιθυμιῶν, κ.ἄ. Κατὰ τὸν ἄββᾶ Ἰσαὰκ τὸν Σῦρο «αὕτη ἐστὶ κατὰ γε τὸν ἕμὸν λόγον ἢ ἐν τῇ γεέννη κόλασις, ἢ μεταμέλεια»²⁴. Κατὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης ὁ ἄνθρωπος ἀπέρχεται ἐκ τοῦ κόσμου τούτου συνοδευόμενος ἀπὸ τήν συνειδήσί του· «και μονωθεῖς τῶν ἐσπουδασμένων γυμνὸς οἴχεται, ἐπαγόμενος μεθ' ἑαυτοῦ τῶν τῆδε πραγμάτων οὐδέν πλὴν τής ἐπὶ τοῖς πράγμασι συνειδήσεως μόνης»²⁵. Καὶ ὁ ἅγιος Κύριλλος τονίζει ὅτι ἡ κρίσις (και ἡ κατάκρισις) θὰ γίνουν ἐκ τής

²¹ Νίκου Ματσούκα, *Δογματικὴ και Συμβολικὴ Θεολογία*, τόμ. Β' (Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1988²), σ. 546.

²² Νικολάου Μητσοπούλου, *Θέματα Ὁρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας* (Ἀθῆναι: Παν. Ἀθηνῶν, 1983), σ. 398.

²³ Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλῖαι εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, ΛΓ', 8 (ΒΕΠ 52, 84-85).

²⁴ Ἰσαὰκ Σύρου, *Λόγος πδ'* (Θεσσαλονίκη: Ρηγόπουλος, 1977), σ. 327.

²⁵ Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, Η' (ΒΕΠ 65Α, 266).

συνειδήσεως ἑνὸς ἐκάστου: «Ἀγωνιάσωμεν, ἀδελφοί, μὴ Θεὸς ἡμῶν καταγνώ, ὃς ἐξετάσεως ἢ ἐλέγχων οὐ χρεῖαν ἔχει πρὸς κατάγνωσιν. μὴ εἵπης ὅτι νυκτὸς ἐπόρνευσα ἢ ἐμάγευσα ἢ ἕτερόν τι ἔπραξα, καὶ ἄνθρωπος οὐ παρῆν ἐκεῖ. ἐκ τῆς συνειδήσεώς σου κρίνη μεταξὺ τῶν λογισμῶν κατηγορούντων ἢ καὶ ἀπολογουμένων ἐν ἡμέρᾳ, ὅταν κρίνη ὁ Θεὸς τὰ κρυπτὰ τῶν ἀνθρώπων. τοῦ κριτοῦ τὸ φοβερὸν πρόσωπον ἀναγκάζει σε εἰπεῖν τὴν ἀλήθειαν, μᾶλλον δέ, κἂν μὴ εἵπης, ἐλέγχει. περιβεβλημένος γὰρ τὰς σεαυτοῦ ἁμαρτίας ἦτοι δικαιοσύνας ἐγείρη»²⁶. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς τονίζει ὅτι κόλασις εἶναι ἢ τοῦ ποθουμένου στέρησις: «Τιμωρίαι γὰρ καὶ παιδεῖαι ὡς τὰ πολλὰ πρὸς διόρθωσιν αἱ συμφοραὶ γίνονται, καὶ ἢ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος κόλασις τελεία τῆς κακίας καὶ ἁμαρτίας ἀναίρεσις ἢ τὸ ἐναντίον εἰπεῖν τοῖς ἐπιποθοῦσι τὰς σωματικὰς παρὰ τὸν φυσικὸν νόμον ἡδονὰς καὶ τὰς διὰ ταύτας ἁμαρτίας ἢ κόλασις καὶ ἀπορία τῆς τούτων χρήσεως ἔσται αἰωνία κόλασις. Κόλασις γὰρ ἢ τοῦ ποθουμένου ἀποτυχία»²⁷. Οἱ κολαζόμενοι θὰ ὀδυνῶνται ἐλλείψει τῆς ἁμαρτίας: «ἐνταῦθα μὲν οὖν περὶ ἄλλα τὴν ὄρεξιν ἔχοντες καὶ ἐπιτυγχάνοντες κἂν ποσῶς ἡδῶμεθα, ἐκεῖσε δέ, ὅταν "ὁ Θεὸς εἴη τὰ πάντα ἐν πᾶσι", μὴ βρώσεως οὔσης, μὴ πόσεως μηδὲ τινος σαρκικῆς ἡδονῆς μηδὲ τινος ἀδικίας οἱ μηδὲ τὰς συνήθεις ἡδονὰς ἔχοντες μηδὲ τῶν ἐκ Θεοῦ δεκτικοὶ ὄντες ὀδυνῶνται ἀνηκέστως, οὐ τοῦ Θεοῦ κόλασιν ποιήσαντος, ἀλλὰ ἡμῶν ἑαυτοῖς τὴν κόλασιν εὐτρεπισάντων»²⁸.

Τέλος, σημειώνομε ὅτι, ὅπως καὶ στὸν παράδεισο, ἔτσι καὶ στὴν κόλασι θὰ ὑπάρχουν βαθμίδες ἀπολαύσεως τῶν δεινῶν. Κατὰ τὸν ἅγιο Βασίλειο «εἰδέναι χρή, ὅτι καὶ τό, "δαρήσεται πολλάς", καὶ τό, "δαρήσεται ὀλίγας", οὐχὶ τέλος, ἀλλὰ διαφορὰν κολάσεως δηλοῖ. Εἰ γὰρ ὁ Θεὸς "δίκαιος κριτῆς" ἔστιν, οὐ μόνον τοῖς ἀγαθοῖς, ἀλλὰ καὶ τοῖς πονηροῖς, ἀποδιδούς ἐκάστῳ κατὰ τὴν προᾶξιν αὐτοῦ, δύναται εἶναι ὁ μὲν τις πυρὸς ἀσβέστου ἄξιος, καὶ τούτου ἦτοι μαλακωτέρου ἢ μᾶλλον φλέγοντος· ὁ δέ τις σκώληκος ἀτελευτήτου, καὶ τούτου πάλιν ἢ πραότερον ὀδυνῶντος ἢ σφοδρότερον κατὰ τὴν ἀξίαν ἐκάστου· καὶ ἄλλος γεέννης διάφορα πάντως ἐχούσης τὰ κολαστήρια· καὶ ἕτερος τοῦ ἐξωτέρου σκότους, ἔνθα ὁ μὲν τις ἐν κλαυθμῶ μόνον, ὁ δέ τις καὶ ἐν βρυγμῶ τῶν ὀδόντων διὰ τὸ ἐπιτεταμένον τῶν πόνων γίνεται. Καὶ τὸ ἐξώτερον δὲ σκότος ὑποφαίνει πάντως εἶναί τι καὶ ἐσώτερον. Καὶ τό, εἰς "πυθμένα ἄδου", ἐν Παροιμίαις εἰρημένον δηλοῖ, ὅτι εἰσὶ τινες ἐν τῷ ἄδη μὲν, οὐκ ἐν πυθμένι δὲ ἄδου, κουφοτέραν ὑπομένοντες τὴν κόλασιν»²⁹. Καὶ κατὰ τὸν ἅγιο Συμεῶν οἱ ψυχῆς τῶν ἁμαρτωλῶν «μᾶλλον δὲ

²⁶ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατηχήσεις Φωτιζομένων*, ΙΕ', 25 (ΒΕΠ 39, 197).

²⁷ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων*, 82 (Schriften, Bd. IV, σ. 396).

²⁸ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων*, 71 (Schriften, Bd. IV, σ. 389).

²⁹ Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατ' ἐπιτομήν*, ΣΕΖ' (ΒΕΠ 53, 340-341).

αὐται κατὰ ἀναλογίαν καταχθήσονται τοῦ βάρους, κατ' ἀξίαν τῶν ἁμαρτιῶν, ὧν ἕκαστος βαστάζει κάκει διαῖξει εἰς αἰῶνας αἰῶνων»³⁰.

4. Κόλασις καὶ ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ

Στὸ ἐρώτημα πῶς συμβιβάζεται ἡ ἀγαθότης καὶ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ὑπαρξὶ τῆς αἰωνίου κολάσεως ἐδόθησαν κατὰ καιροὺς πολλὰς ἀπαντήσεις, οἱ ὅποιοι ἐφθασαν μέχρι καὶ τὴν ἀπόρριψι καὶ ἄρνησι τῆς ὑπάρξεως τῆς κολάσεως, γιὰ νὰ μὴ θιγῇ ἡ ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ³¹. Ἐσημείωνε ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος: «Ἀκήκοά τινων φιλαμαρτημόνων λεγόντων, ὅτι πρὸς φόβον τῶν ἀνθρώπων ἠπειλήσεν τὴν γέενναν ὁ Θεός· μὴ γένοιτο γάρ, ὅτι ἐλεήμων ὢν κολάσει τινά, καὶ μάλιστα τῶν ἐπεγνωκότων αὐτόν»³². Καὶ ἐρωτᾷ ὁ ἅγιος Πατὴρ: «Πῶς οὐ δέδοικας, εἶπέ μοι, τολμηρὰ φθεγγόμενος, ὅταν λέγῃς, Φιλάνθρωπος ἐστὶν ὁ Θεὸς καὶ οὐ κολάζει. Εἰ δὲ κολάσει, εὐρεθήσεται κατὰ σὲ οὐκέτι φιλάνθρωπος; Διὰ τί γάρ, εἶπέ μοι, οὐκ ἀξιόις κολάζεσθαι ἁμαρτάνων; οὐχὶ προεἶπέν σοι ἅπαντα; οὐχὶ ἠπειλήσεν; οὐχὶ ἐβοήθησεν; οὐχὶ μυρία εἰργάσατο ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς σῆς;»³³.

Ἡ κόλασις ὑπάρχει καὶ στὴν ἐπίγειο τάξι τῶν πραγμάτων ὡς δικαία ἀνταπόδοσις πρὸς τοὺς διαπράττοντες τὸ κακόν. «Μὴ τοίνυν φενακίζετε ἑαυτοὺς, ἄνθρωποι, τῷ διαβόλῳ πειθόμενοι· ἐκείνου γάρ εἰσι ταῦτα τὰ νοήματα. Εἰ γὰρ δικασταὶ καὶ δεσπότες καὶ διδάσκαλοι τοὺς μὲν ἀγαθοὺς τιμῶσι, τοὺς δὲ πονηροὺς κολάζουσι, πῶς ἂν ἔχοι λόγον παρὰ Θεῷ τὰ ἐναντία γίνεσθαι, καὶ τῶν αὐτῶν ἀξιούσθαι τοὺς ἀγαθοὺς καὶ τοὺς πονηροὺς;»³⁴. «Νυνὶ δὲ διὰ ταῦτα ἡμῶν τὰ ῥήματα πολλοὺς καὶ ἐνταῦθα κολάζει ὁ Θεός, ἵνα, ὅταν τοῖς ῥήμασι μὴ πιστεύσητε τῆς ἀπειλῆς, κἂν τοῖς πράγμασι πιστεύσητε τῆς τιμωρίας»³⁵.

Ἡ αἴσθησις τῆς δικαιοσύνης ἀπαιτεῖ ἀνταπόδοσι τῶν καλῶν καὶ τῶν κακῶν στὴν μέλλουσα ζωὴ. Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος, στὴν παραβολὴ τοῦ πτωχοῦ Λαζάρου, ἐτόνισε ὅτι «ἀπέλαβες τὰ ἀγαθὰ σου ἐν τῇ ζωῇ σου, καὶ Λάζαρος ὁμοίως τὰ κακὰ· νῦν δὲ ὧδε παρακαλεῖται, σὺ δὲ ὀδυνᾶσαι»³⁶. Καὶ ὁ ἅγιος Κύριλλος ἐρωτᾷ: «εἶτα παρὰ σοὶ μὲν θνητῷ ἀνθρώπῳ ὄντι τὸ δίκαιον σφίζεται, παρὰ δὲ Θεῷ τῷ πάντων ἀδιαδόχῳ βασιλεῖ τὸ τῆς δικαιοσύνης ἀνταποδοτικὸν ἄρα οὐκ ἔστιν; ἀλλὰ ἀσεβῆς ἢ ἄρνησις, σκόπησον γὰρ τὸ

³⁰ Συμεὼν Ν. Θεολόγου, *Ἕμνοι*, Ν', 331-334 (Ἔργα, τόμ. Γ', σ. 368).

³¹ Βλ. Αλεξάνδρου Καλομοίρου, *Ὁ πύρινος ποταμὸς* (Ἀθήναι 1985).

³² Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἐκλογαί, Περὶ μελλούσης κρίσεως* (PG 63, 743).

³³ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἐκλογαί, Περὶ μελλούσης κρίσεως* (PG 63, 743).

³⁴ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἐκλογαί, Περὶ μελλούσης κρίσεως* (PG 63, 743).

³⁵ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἐκλογαί, Περὶ μελλούσης κρίσεως* (PG 63, 744).

³⁶ Λουκ. 16: 25.

λεγόμενον. πολλοὶ φονεῖς ἐπὶ κοίτης ἀτιμώρητοι τετελευτήκασιν. ποῦ οὖν τοῦ Θεοῦ ἡ δικαιοσύνη; πολλάκις δὲ καὶ φονεὺς πεντήκοντα φόνους ὑποκείμενος τὴν κεφαλὴν ἅπαξ ἀπετμήθη. ποῦ οὖν τῶν τεσσαρακονταεννέα δώσει τὴν τιμωρίαν; ἐὰν μὴ ἦ κρίσις καὶ ἀνταπόδοσις μετὰ τὸν κόσμον τοῦτον, ἀδικίαν Θεοῦ κατηγορεῖς»³⁷. Ἡ ἀνταπόδοσις εἶναι δυνατὴ μόνον στὴν μέλλουσα ζωὴ. «Ἄλλὰ μὴ θαυμάσης διὰ τὴν ὑπέρθεσιν τῆς κρίσεως. πᾶς ἀγωνιζόμενος μετὰ τὸ παρελθεῖν τὸν ἀγῶνα στεφανοῦται ἢ κατασχύνεται. καὶ οὐδέποτε ἀγωνοθέτης τοὺς ἔτι ἀγωνιζομένους στεφανοῖ, ἀλλ' ἐκδέχεται πάντων τῶν ἀγωνιστῶν τὸ τέλος, ἵνα ὕστερον διακρίνας ἐπάγῃ τὰ βραβεῖα καὶ τὴν στεφανηφορίαν. οὕτω καὶ ὁ Θεὸς ἔτι τοῦ ἀγῶνος ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ συνεστῶτος τέως μὲν βοηθεῖ τοῖς δικαίοις μερικῶς, ὕστερον δὲ ἀποδίδωσι τοὺς μισθοὺς αὐτοτελῶς»³⁸. Βεβαίως, οἱ ὄροι ἀνταπόδοσις, ἀνταμοιβὴ ἢ ἀντίδοσις χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τῶν ἁγίων Πατέρων καταχρηστικῶς. Ἐπισημαίνει σχετικῶς ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης: «τὸ προσδοκώμενον ἀγαθὸν οἰκεῖον μὲν ἐστὶ κατὰ φύσιν τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει, λέγεται δὲ κατὰ τινὰ διάνοιαν τὸ αὐτὸ καὶ ἀντίδοσις. Τῷ δὲ αὐτῷ ὑποδείγματι πάλιν τὸ νόημα τοῦτο σαφηνισθήσεται: δύο γάρ τινες ὑποκείσθωσαν τῷ λόγῳ ἀρρωστήματι τινὶ κατὰ τὰς ὀψεις συνενεχθέντες. Τούτων δὲ ὁ μὲν σπουδαιότερον ἑαυτὸν ἐπιδιδότω τῇ θεραπείᾳ, πάντα ὑπομένων τὰ παρὰ τῆς ἰατρικῆς προσαγόμενα, κἂν ἐπίπονα ἦ· ὁ δὲ πρὸς λουτρά τε καὶ οἰνοφλυγίας ἀκρατέστερον διακείσθω, μηδεμίαν τοῦ ἰατρούοντος συμβουλὴν πρὸς τὴν τῶν ὀφθαλμῶν ὑγίειαν παραδεξάμενος. Φαμὲν τοίνυν πρὸς τὸ πέρας ἑκατέρου βλέποντες ἀξίως ἀντιλαβεῖν ἑκάτερον τῆς προαιρέσεως αὐτοῦ τοὺς καρπούς, τὸν μὲν τὴν στέρησιν τοῦ φωτός, τὸν δὲ τὴν ἀπόλαυσιν. Τὸ γὰρ ἀναγκαίως ἐπόμενον ἀντίδοσιν ἐκ καταχρήσεως ὀνομάζομεν»³⁹.

Γι' αὐτὸ καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τονίζουν ὅτι ἡ κόλασις εἶναι περισσότερο συνέπεια τῆς ἐπιλογῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὀλιγώτερο τιμωρία. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ζωὴ καὶ προσφέρει αὐτὴν (δηλ. τὸν ἑαυτό του) πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. «Ἡ μὲν οὖν ὄντως ζωὴ καὶ ἀληθῶς ἐστὶν ὁ Πατὴρ, ὁ δὲ Υἱὸς τοῖς ἅπασιν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι τὰς ἐπουρανίους πηγάζων δωρεάς, διὰ δὲ τὴν ἐκείνου φιλανθρωπίαν καὶ ἡμῖν τοῖς ἀνθρώποις τὰ τῆς αἰωνίου ζωῆς ἀψευδῶς ἐπήγγελται»⁴⁰. Ἡ ὀργὴ δὲν ἔρχεται ἐκ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἐτοιμάζεται ἐξ ἡμῶν αὐτῶν: «ὁ μὲν θέλει ὁ Θεός, τοῦτό ἐστὶ, πάντας μετέχειν αὐτοῦ τῆς ζωῆς· τὰ δὲ περιστατικά, οὐχὶ τῷ θελήματι αὐτοῦ ἐνεργεῖται, ἀλλὰ τῇ ἀξίᾳ τῶν ἡμαρτηκότων ἐπάγεται. Τὴν μὲν οὖν ζωὴν ὁ Θεὸς τῷ ἰδίῳ θελήματι ἐκάστῳ χαρίζεται, τὴν δὲ ὀργὴν αὐτὸς ἕκαστος ἑαυτῷ θησαυρίζει "ἐν ἡμέρᾳ

³⁷ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατηχήσεις Φωτιζομένων*, ΙΗ', 4 (ΒΕΠ 39, 234).

³⁸ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατηχήσεις Φωτιζομένων*, ΙΗ', 4 (ΒΕΠ 39, 234).

³⁹ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῶν νηπίων* (ΒΕΠ 68, 309-310).

⁴⁰ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατηχήσεις Φωτιζομένων*, ΙΗ', 29 (ΒΕΠ 39, 243).

ὀργῆς καὶ ἀποκαλύψεως καὶ δικαιοκρισίας τοῦ Θεοῦ»⁴¹. Ἡ κόλασις εἶναι ἡ στέρησις τοῦ ποθομένου· «Τί γάρ ἐστι κόλασις εἰ μὴ τοῦ ποθομένου στέρησις; Κατὰ τὴν ἀναλογίαν οὖν τοῦ πόθου οἱ τε τὸν Θεὸν ποθοῦντες εὐφραίνονται καὶ οἱ τὴν ἁμαρτίαν ποθοῦντες κολάζονται· καὶ γὰρ οἱ ἐπιτυγχάνοντες τοῦ ποθομένου κατὰ τὸ μέτρον τοῦ πόθου εὐφραίνονται καὶ οἱ ἀποτυγχάνοντες κατὰ τὸ μέτρον τοῦ πόθου ὀδυνῶνται»⁴². Ἐπειδὴ, λοιπόν, στὴν μέλλουσα ζωὴ δὲν θὰ μπορεῖ νὰ διαπραχθῇ ἡ ἁμαρτία, οἱ ποθοῦντες αὐτὴν θὰ ὀδυνῶνται ἀπὸ τὴν στέρησι αὐτῆς καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποία θὰ ἐκλαμβάνουν ὡς ὀδύνη καὶ τιμωρία. Τὸ πῦρ τῆς κολάσεως δὲν εἶναι κάτι ἄλλο, ἀλλὰ τὸ ἄκτιστο φῶς τῆς δόξης τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖο θὰ εὐφραίνει τοὺς δικαίους καὶ θὰ κατακαίῃ τοὺς κολαζομένους. Διδάσκει ὁ ἅγιος Βασίλειος: «Ἄλλ' ὅμως ἡ φωνὴ τοῦ Κυρίου καὶ τὸ συνεχὲς τῆ φύσει καὶ ἠνωμένον τοῦ πυρὸς διακόπτει. Καίτοι ἄτμητον καὶ ἀδιαίρετον ἐπινοίας ἀνθρωπίναις τὸ πῦρ εἶναι δοκεῖ, ἀλλ' ὅμως προστάγματι Κυρίου διακόπτεται καὶ δίσταται. Οἶμαι δὲ ὅτι τὸ πῦρ τὸ ἠτοιμασμένον εἰς κόλασιν τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ διακόπτεται τῇ φωνῇ τοῦ Κυρίου· ἵνα ἐπειδὴ δύο εἰσὶν ἐν τῷ πυρὶ δυνάμεις, ἢ τε καυστικὴ καὶ ἡ φωτιστικὴ, τὸ μὲν δριμῦν καὶ κολαστικὸν τοῦ πυρὸς τοῖς ἀξίοις τῆς καύσεως προσαπομείνη, τὸ δὲ φωτιστικὸν αὐτοῦ καὶ λαμπρὸν τῇ φαιδρότητι τῶν εὐφραينوμένων ἀποκληρωθῇ. Φωνὴ οὖν Κυρίου διακόπτοντος φλόγα πυρὸς καὶ μερίζοντος, ὡς ἀλαμπὲς μὲν εἶναι τὸ πῦρ τῆς κολάσεως, ἄκαυστον δὲ τὸ φῶς τῆς ἀναπαύσεως ἀπομείναι»⁴³.

Στὸ ἐρώτημα, λοιπόν, πῶς συμβιβάζεται ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν κόλασι, ἢ ἀπάντησις εἶναι ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ μεταβάλλεται σὲ κόλασι γιὰ τοὺς ἀμετανοήτους ἁμαρτωλοὺς καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι τιμωρία τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἐπιλογὴ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου. «Ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ εἶναι καὶ στὴν κόλαση, ἀλλὰ οἱ κολασμένοι δὲν ἔχουν μάτια νὰ τὴ δοῦν. Ὁ Θεὸς ὅμως καὶ αὐτοὺς τοὺς "συνέχει". Καμιὰ δικαιοκρῆ καὶ μοιρολατρικὴ τάξη δὲν ὑπάρχει. Ἡ κόλαση εἶναι ἀμεθεξία, ἀδυναμία καὶ ἀρρώστια. Κι αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἐλεύθερη κίνηση τῆς ὑπαρξῆς»⁴⁴. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ κόλασις εἶναι ἐπιλογὴ τῶν αὐτεξουσίων ὄντων καὶ ὄχι ἐπιβολὴ τιμωρίας ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ. «Αὐτὸς μὲν οὖν ὁ Θεὸς φύσει ἀγαθὸς καὶ συμπαθὴς ὢν οὐ θέλει τὴν ἁμαρτίαν, οὐ θέλει τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ οὐδὲ τέρεται ἐπ' ἀπωλεία ζώντων οὐδὲ πάθει ὀργῆς κατέχεται ἢ κολάζει, ἀλλὰ πᾶσι βρῦει τὰ ἀγαθὰ. Ὁ ποθὼν λαμβάνει καὶ ὁ ἀγαθὸς ἀγαθῶν τυγχάνει· καὶ ἐν μὲν τῷ βίῳ τούτῳ οἰκονομία τίς ἐστι καὶ κυβέρνησις καὶ πρόνοια ἄρρητος πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν

⁴¹ Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλῖαι εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, ΚΘ', 4 (ΒΕΠ 52, 58).

⁴² Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων*, 75 (Schriften, Bd. IV, σ. 392).

⁴³ Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλῖαι εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, ΚΗ', 6 (ΒΕΠ 52, 50).

⁴⁴ Νίκου Ματσούκα, *Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ* (Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1986²), σ. 190.

καλοῦσα τοὺς ἁμαρτάνοντας, μετὰ δὲ θάνατον οὐκέτι τροπή, οὐκέτι μετάνοια, οὐχὶ τοῦ Θεοῦ μὴ δεχομένου μετάνοιαν - αὐτὸς γὰρ ἑαυτὸν ἀρνήσασθαι οὐ δύναται οὐδὲ ἀποβάλλεται τὴν συμπάθειαν -, ἀλλ' ἡ ψυχὴ οὐκέτι τρέπεται. Διὸ κἂν τις ποιήσῃ πάσας τὰς δικαιοσύνας καὶ ἐπιστρέψας ἁμαρτήσῃ καὶ ἐξέλθῃ ποθῶν τὴν ἁμαρτίαν ἐκ τοῦ βίου, ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ αὐτοῦ ἀποθανεῖται. Ὅμοίως καὶ ὁ ἁμαρτωλός, ἐὰν μετανοήσῃ καὶ ἐν τῇ μετανοίᾳ αὐτοῦ ἀποθάνῃ, οὐ μὴ μνησθῶσιν αἱ ἁμαρτίαι αὐτοῦ. Ὡς γὰρ οἱ δαίμονες μετὰ τὴν ἔκπτωσιν οὐ μετανοοῦσιν οὐδὲ οἱ ἄγγελοι νῦν οὐχ ἁμαρτάνουσι, ἀλλ' ἀμφοτέρωθεν ἔσχον τὸ ἄτρεπτον, οὕτω καὶ οἱ ἄνθρωποι μετὰ θάνατον τὸ ἄτρεπτον ἔχουσι, καὶ οἱ μὲν δίκαιοι ποθοῦντες τὸν Θεὸν καὶ ἔχοντες αὐτὸν αἰεὶ ἐν αὐτῷ εὐφραίνονται, οἱ δὲ ἁμαρτωλοὶ ποθοῦντες τὴν ἁμαρτίαν καὶ μὴ ἔχοντες τὰς ὑλὰς τῆς ἁμαρτίας, ὡς ὑπὸ πυρὸς καὶ σκώληκος κατεσθιόμενοι, κολάζονται μηδεμίαν παρηγορίαν ἔχοντες. Τί γὰρ ἐστὶ κόλασις εἰ μὴ τοῦ ποθουμένου στέρησις; Κατὰ τὴν ἀναλογίαν οὖν τοῦ πόθου οἱ τε τὸν Θεὸν ποθοῦντες εὐφραίνονται καὶ οἱ τὴν ἁμαρτίαν ποθοῦντες κολάζονται· καὶ γὰρ οἱ ἐπιτυχάνοντες τοῦ ποθουμένου κατὰ τὸ μέτρον τοῦ πόθου εὐφραίνονται καὶ οἱ ἀποτυγχάνοντες κατὰ τὸ μέτρον τοῦ πόθου ὀδυνῶνται»⁴⁵. Καὶ ἄλλοῦ ἀναλύει περισσότερο ὁ ἱερός Πατήρ: «ἡ κόλασις ἐκείνη οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν εἰ μὴ πῦρ ἐπιθυμίας τῆς κακίας καὶ ἁμαρτίας καὶ πῦρ ἀστοχίας τῆς ἐπιθυμίας. Οὐ γὰρ ἐπιθυμοῦσι Θεοῦ οἱ ἐν τῇ κακίᾳ τὸ ἄτρεπτον ἐσχηκότες, ἀλλὰ τῆς κακίας, ἐκεῖ δὲ ἐνέργεια κακίας καὶ ἁμαρτίας οὐκ ἔσται. Οὐδὲ γὰρ ἐσθίωμεν οὐδὲ πίνομεν οὐδὲ ἐνδύομεθα οὐδὲ γαμοῦμεν οὐδὲ πλουτοῦμεν οὐδὲ φθόνος ἰσχύει οὐδέ τι τῶν τῆς ἁμαρτίας εἰδῶν. Ἐπιθυμοῦντες οὖν καὶ μὴ ἔχοντες τὰ τῆς ἐπιθυμίας πυρὸς δίκην ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας καταφλέγονται. Οἱ δὲ τοῦ ἀγαθοῦ, τουτέστι μόνου τοῦ Θεοῦ, ἐπιθυμοῦντες, τοῦ ὄντος καὶ αἰεὶ ὄντος, καὶ τυγχάνοντες εὐφραίνονται κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς ἐπιθυμίας αὐτῶν, καθ' ἣν τυγχάνουσι τοῦ ἐπιθυμουμένου»⁴⁶.

Ἡ ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ φανερῶνεται, ὅσο καὶ ἂν ἀκούγεται παράξενον, καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὶ τῆς κολάσεως. Πάλι ὁ ἅγιος Ἰωάννης ἐπισημαίνει: «Ὁ Θεὸς δι' ἀγαθότητα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παράγει τὰ γινόμενα καὶ τῶν ἐσομένων προγνώστης ἐστίν. Εἰ μὲν οὖν μὴ ἔμελλον ἔσεσθαι, οὐδ' ἂν κακοὶ ἔμελλον ἔσεσθαι οὐδ' ἂν προεγινώσκοντο. Τῶν γὰρ ὄντων αἱ γνώσεις, καὶ τῶν πάντων ἐσομένων αἱ προγνώσεις· πρῶτον γὰρ τὸ εἶναι, καὶ τότε τὸ καλὸν ἢ κακὸν εἶναι. Εἰ δὲ μέλλοντας ἔσεσθαι διὰ τὴν τοῦ Θεοῦ ἀγαθότητα τὸ κακοὺς ἐξ οἰκείας προαιρέσεως μέλλειν ἔσεσθαι ἐκώλυσε αὐτοὺς γενέσθαι, τὸ κακὸν ἐνῆκα ἂν τὴν τοῦ Θεοῦ ἀγαθότητα»⁴⁷.

⁴⁵ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων*, 75 (Schriften, Bd. IV, σ. 391-392).

⁴⁶ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων*, 36 (Schriften, Bd. IV, σ. 373).

⁴⁷ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, 94 (Schriften, Bd. II, σ. 221-222).

5. Αιωνιότης τῆς κολάσεως, καθαρτήριο πῦρ καὶ ἀποκατάστασις τῶν πάντων

Ἡ αιωνιότης καὶ τὸ ἀτελεύτητο τῆς κολάσεως ἐγείρουν ἐρωτηματικὰ στὸν ἀνθρώπινο νοῦ. «Πῶς εἶναι δυνατόν, λέγεται, ὁ Θεὸς παραλλήλως πρὸς τὴν αιωνιότητα τῆς βασιλείας του νὰ ἐτοιμάζῃ καὶ τὴν αιωνιότητα τῆς κολάσεως; Τοῦτο δὲν θὰ ἦτο ἀποτυχία τοῦ θείου σχεδίου καὶ μάλιστα μερικὴ νίκη τοῦ κακοῦ;»⁴⁸. Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ἀναδύονται ἀπὸ μιὰ δικανικὴ θεώρησι τῆς κολάσεως. «Διαφορετικὲς θεολογικὲς προϋποθέσεις, κυρίως ὡς πρὸς τὴ μετοχὴ στὶς ἄκτιστες ἐνέργειες τῆς θείας δόξας, προετοίμασαν κατὰ βάση διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες. Ἡ παραδείσια ζωὴ καὶ ἡ κόλαση θεωρήθηκαν καταρχὴν ὑπὸ τὸ νομικὸ πρῖσμα τῆς ἀμοιβῆς καὶ τῆς τιμωρίας. Ἐξοῦ καὶ ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ Καθαρηρίου (Purgatorium) γιὰ νὰ ξεπληρώνουν ἐκεῖ οἱ ψυχὲς τὶς ὀφειλὲς ποὺ δὲν πρόλαβαν νὰ τὶς ξεπληρώσουν στὴν ἐπίγεια ζωὴ. Ἐξάλλου καὶ τὸ πῦρ τῆς κολάσεως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄκτιστο, ἢ ἴδια θεία δόξα ποὺ "καίει" τοὺς κολασμένους, ἀλλὰ κάτι κτιστό»⁴⁹. Κατὰ τὴν σαφῆ διατύπωσι τοῦ ἁγίου Βασιλείου ἡ κόλασις εἶναι αἰώνιος. «Τὰ ἀμφίβολα καὶ ἐπικεκαλυμμένως εἰρησθαι δοκοῦντα ἔν τισι τόποις τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς, ὑπὸ τῶν ἐν ἄλλοις τόποις ὁμολογουμένων σαφηνίζεται. Τοῦ οὖν Κυρίου ποτὲ μὲν ἀποφηνάμενου, ὅτι "ἀπελεύσονται οὗτοι εἰς κόλασιν αἰώνιον, οἱ δὲ δίκαιοι εἰς ζωὴν αἰώνιον"· ποτὲ δὲ ἐκπέμποντός τινος "εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἡτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ"· καὶ ἄλλοτε ὀνομάζοντος "γένναν πυρὸς" καὶ ἐπιφέροντος, "ὅπου ὁ σκώληξ αὐτῶν οὐ τελευτᾷ καὶ τὸ πῦρ οὐ σβέννυται"· καὶ ἔτι πάλαι διὰ τοῦ προφήτου περὶ τινῶν προειρηκότος, ὅτι "ὁ σκώληξ αὐτῶν οὐ τελευτήσει, καὶ τὸ πῦρ αὐτῶν οὐ σβεσθήσεται"· τούτων καὶ τῶν τοιούτων πολλαχοῦ τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς κειμένων, ἐν καὶ τοῦτο τῆς μεθοδείας τοῦ διαβόλου, τὸ τοὺς πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων, ὥσπερ ἐπιλαθομένους τῶν τοσούτων καὶ τοιούτων τοῦ Κυρίου ἀποφάσεων, τέλος κολάσεως εἰς τὸ μᾶλλον κατατολμᾶν τῆς ἀμαρτίας ἑαυτοῖς ὑπογράφειν. Εἰ γὰρ τῆς αἰωνίου κολάσεως ἔσται ποτὲ τέλος, τέλος ἔξει πάντως καὶ ἡ αἰώνιος ζωὴ· εἰ δὲ ἐπὶ τῆς ζωῆς τοῦτο νοῆσαι οὐ καταδεχόμεθα, ποῖον ἔχει λόγον τῇ κολάσει τῇ αἰωνίῳ τέλος δίδοναι; Ἡ γὰρ τοῦ αἰωνίου προσθήκη ἐφ'

⁴⁸ Νικολάου Μητσοπούλου, *Θέματα Ὁρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας* (Ἀθῆναι: Παν. Ἀθηνῶν, 1983), σ. 400. Πρβλ. Παύλου Εὐδοκίμου, *Ἡ Ὁρθοδοξία* (Θεσσαλονίκη: Ρηγόπουλος, 1972), σ. 445.

⁴⁹ Νίκου Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, τόμ. Β' (Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1988²), σ. 547-548.

ἐκατέρωθεν ἐφίσης κείται· "ἀπελεύσονται γὰρ" φησίν, "οὔτοι εἰς κόλασιν αἰώνιον, οἱ δὲ δίκαιοι εἰς ζωὴν αἰώνιον"»⁵⁰.

Οἱ ἀρνούμενοι τὴν αἰωνιότητα τῆς κολάσεως ὁδηγοῦνται συνειδητῶς ἢ λανθάνοντως στὴν κακοδοξία τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων. Ἡ θεωρία αὐτὴ διευπλώθη τὸ πρῶτον ἀπὸ τὸν Ὠριγένη. Ὅμως, «κατεδικάσθη⁵¹ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἡ Ὠριγένειος δόξα ὅτι μετὰ θάνατον ἀναπτύσσεται καὶ καθαίρεται ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας ἡ ψυχὴ, μέλλουσι δὲ νὰ ἐπιστρέψωσιν οἱ πάντες εἰς Θεὸν καὶ δὴ καὶ οἱ δαίμονες»⁵². Ὁ ὅρος εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθῆ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία. «Αὐτὴ ἡ ἰδέα τῶν περιοδικῶν ἐπανόδων παραλήφθηκε ἀπὸ τοὺς Στωϊκοὺς. Αὐτοὶ ἐδίδαξαν τὴν πίστι στὴν περιοδικὴ διάλυσι καὶ "ἀναγέννησι" τῶν πάντων, τὴν "παλιγγενεσία", τότε δὲ καὶ ἡ παραμικρότερη λεπτομέρεια θὰ ἀναπαραχθῆ μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια. Αὐτὴ ἡ ἐπιστροφή εἶναι ὅ,τι οἱ Στωϊκοὶ συνήθως ὠνόμαζαν "Ἀποκατάστασι τῶν πάντων". Καὶ τοῦτο ἦταν, προφανῶς, ἓνας ἀστρονομικὸς ὅρος»⁵³. Ὁ Ὠριγένης, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἐδέχετο τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου καὶ γι' αὐτὸ ὡδηγήθη στὴν ἀποδοχὴ τῆς θεωρίας τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων, ὥστε στὸ τέλος νὰ ὑπάρχη τὸ σύμπαν ἐν τῷ Θεῷ. «Κατὰ τὴν ἀντίληψι τοῦ Ὠριγένους, ὁ Κόσμος εἶναι ἓνα εἶδος αἰωνίου συνοδοῦ τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἀριστοτελικὸς χαρακτήρας τῆς λογικῆς του στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι προφανές. Ἀκολουθῶς, ὁ Ὠριγένης ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ δεχθῆ "κύκλους" καὶ ἓνα εἶδος περιστροφῆς, ἂν καὶ σαφῶς ἀπέρριπτε τὸν ἐπαναληπτικὸν χαρακτήρα τῶν διαδοχικῶν "κύκλων". Ὑπῆρχε μιὰ χωρὶς διέξοδο ἀσυνέπεια στὸ σύστημά του»⁵⁴. Τὴν θεωρία αὐτὴ προσεπάθησε νὰ καταστήσῃ περισσότερο χριστιανικὴ⁵⁵ ὁ ἅγιος Γρηγόριος

⁵⁰ Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατ' ἐπιτομήν*, ΣΕΖ' (ΒΕΠ 53, 340).

⁵¹ Βλ. Διάταγμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ 543, θ' παρά: Ἰωάννου Καρμίση, ΔΣΜ, τόμ. 1, σ. 198, ὑπομ. 1: «Εἴ τις λέγει ἢ ἔχει πρόσκαιρον εἶναι τὴν τῶν δαιμόνων καὶ ἀσεβῶν ἀνθρώπων κόλασιν καὶ τέλος κατὰ τινα χρόνον αὐτὴν ἔξειν, ἢ γοῦν ἀποκατάστασιν γενέσθαι δαιμόνων ἢ ἀσεβῶν ἀνθρώπων, ἀνάθεμα ἔστω». Πρβλ. Νικολάου Μητσοπούλου, *Θέματα Ὁρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας* (Ἀθῆναι: Παν. Ἀθηνῶν, 1983), σ. 403. Ὑπάρχει καὶ ἀντίθετος ἄποψις. Βλ. Παύλου Εὐδοκίμου, *Ἡ Ὁρθοδοξία* (Θεσσαλονίκη: Ρηγόπουλος, 1972), σ. 446.

⁵² Χρήστου Ἀνδρούτσου, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας* (Ἀθῆναι: Ἀστήρ, 1956²), σ. 415.

⁵³ Γεωργίου Φλωρόφσκυ, «Ἡ ἐσχατολογία στὴν πατερικὴ ἐποχὴ», *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας* (Ἀθήνα: Ἄρτος Ζωῆς, 1989²), σ. 147.

⁵⁴ Γεωργίου Φλωρόφσκυ, «Ἡ ἐσχατολογία στὴν πατερικὴ ἐποχὴ», *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας* (Ἀθήνα: Ἄρτος Ζωῆς, 1989²), σ. 148.

⁵⁵ Πρβλ. Νίκου Ματσούκα, *Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ* (Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1986²), σ. 198-199: «Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὀφείλω νὰ τονίσω μὲ ἔμφαση τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀποκατάστασι τῶν πάντων δὲν ἔχει θέση στὴν ἀκριβῆ ἔκθεσι τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἀλλὰ οἱ προϋποθέσεις τῆς εἶναι ἐξάπαντος ὀρθόδοξες. Γι' αὐτὸ ἡ

Νύσσης καὶ ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής. Κατὰ τὸν ἅγιο Μάξιμο «τρεῖς ἀποκαταστάσεις ... ξέρει ἡ Ἐκκλησία. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ διόρθωση τοῦ καθενὸς κατὰ τὴ φύση καὶ τὴ βούληση, μὲ τὶς ἀρετὲς ποὺ ἔχει ἐκπληρώσει. Δεύτερη εἶναι ἡ ἀποκατάσταση τῆς ὅλης φθαρτῆς φύσης μὲ τὴν ἀνάσταση. Τρίτη ἀποκατάσταση θὰ συντελεστεῖ σ' ὅλες τὶς ψυχὲς ποὺ ἔχουν ξεστρατίσει, καὶ εἶναι ὑπὸ τὸ κράτος τῆς κακίας. Μὲ τὴν παράταση τῶν αἰώνων θὰ ἀποβάλουν τὶς μνημὲς τῆς κακίας· τὸ κακό, ὡς μὴ ὄν, δὲν θὰ ἔχει καμιά δύναμη οὔτε καὶ μνήμη. Ἡ λήθη τοῦ κακοῦ εἶναι ὁ ἀφανισμὸς του. Τότε αὐτὲς οἱ ψυχὲς θὰ ἀποκατασταθοῦν στὴν ἀρχικὴ τους φύση, ἀλλὰ αὐτὸ θὰ συντελεστεῖ μὲ τὴν "ἐπίγνωση" καὶ ὄχι μὲ τὴ "μέθεξη" τῶν ἀγαθῶν. Μὲ ἄλλα λόγια αὐτὴ ἡ ἀποκατάσταση σημαίνει μονάχα λήθη τοῦ κακοῦ, καὶ ὄχι βεβαίως μέθεξη τοῦ Θεοῦ, καὶ θέωση ἢ φιλία καὶ κοινωνικότητα. Ἔτσι ὁ Θεὸς θὰ φανεῖ, κατὰ τὸν Μάξιμο Ὁμολογητή, πῶς εἶναι ἀναίτιος τοῦ κακοῦ»⁵⁶. Ἡ θεωρία τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ὑπερβαίνεται ἐὰν δοῦμε τὴν κόλασι ὄχι ὡς τραῦμα τῆς δημιουργίας, ἀλλὰ ὡς τραῦμα τῆς βουλήσεως τῶν λογικῶν καὶ αὐτεξουσίων ὄντων. «Ἡ βούληση τῶν κολασμένων ἀντιστέκεται στὴ θεραπευτικὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ. Ἡ κρίση εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς αὐτοτιμωρίας. Ἡ ζωοποίηση καὶ ἀνακαίνιση τῶν πάντων, ὅπως καὶ ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, γίνεται δίχως τὴ συμβολὴ τῆς βούλησης· εἶναι μιὰ ἀποκατάσταση τῆς φύσης. Τὸ τραῦμα παραμένει στὴ βούληση ποὺ δὲν συμφιλιώνεται μὲ τὸν Θεό, καὶ μένει στάσιμη»⁵⁷.

6. Ἀποφυγὴ τῆς κολάσεως

Ἡ ἀπιστία στὴν κόλασι καὶ γενικώτερα στὴν ἀνάστασι καὶ μέλλουσα ζωὴ ὁδηγεῖ στὴν ἁμαρτία. «Πᾶσα ψυχὴ πιστεύουσα μὲν εἰς ἀνάστασιν φεῖδεται ἑαυτῆς εἰκότως, ἀπιστοῦσα δὲ τῇ ἀναστάσει γίνεται ἔκδοτος εἰς ἀπώλειαν. ὁ πιστεύων ὅτι μένει τὸ σῶμα εἰς ἀνάστασιν φεῖδεται τῆς στολῆς, καὶ οὐ μολύνει τοῦτο πορνείαις, ὁ δὲ ἀπιστῶν τῇ ἀναστάσει δίδωσιν ἑαυτὸν εἰς πορνείας, ὡς ἄλλοτριῶ παρακεχρημένος τῷ ἰδίῳ σώματι»⁵⁸. Ἔτσι ἡ κόλασις γίνεται ἡ φυσικὴ συνέπεια γιὰ τοὺς ἀμετανοήτους ἁμαρτωλοὺς. «Οὐδεὶς γὰρ τῶν ἐνταῦθα μὴ διαλυσαμένων τὰ ἁμαρτήματα, ἀπελθὼν ἐκεῖ δυνήσεται τὰς ἐπὶ τούτοις εὐθύνας διαφυγεῖν· ἀλλ' ὥσπερ οἱ ἀπὸ τῶν

ἀποκατάσταση ὡς θεολογούμενο ἔχει μιὰ θέση κυρίαρχη στὸ περιθώριο τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, γιατί οἱ προϋποθέσεις τῆς μᾶς προφυλάγουν ἀπὸ πολλὰ ξεστρατίσματα».

⁵⁶ Νίκου Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, τόμ. Β' (Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1988²), σ. 550-551.

⁵⁷ Νίκου Ματσούκα, *Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ* (Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1986²), σ. 198-192.

⁵⁸ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατηχήσεις Φωτιζομένων*, ΙΗ', 1 (ΒΕΠ 39, 233).

δεσμωτηρίων τούτων μετὰ τῶν ἀλύσεων προσάγονται εἰς τὸ δικαστήριον, οὕτω καὶ οἱ ἐντεῦθεν ἀπερχόμενοι τὰς ποικίλας περικείμενοι σειρὰς τῶν ἁμαρτημάτων, ἐπὶ τὸ βῆμα ἄγονται τὸ φρικτόν»⁵⁹. Καὶ τὸ ἀπογοητευτικὸ εἶναι ὅτι ὁ ἀμετανόητος ἁμαρτωλὸς ἠγωνίζετο μιὰ ζωὴ γιὰ φαντάσματα, γιὰ σκιὰς καὶ ὄνειρα ἡδονῆς, καὶ ἀντὶ αὐτῶν βιώνει τὴν πραγματικὴν κόλασιν. «Αἱ μὲν ἄτοποι τοῦ βίου ἡδοναὶ τῶν σκιῶν καὶ ὄνειράτων διαφέρουσιν οὐδέν· πρὶν ἢ γὰρ τελεσθῆναι τὰ τῆς ἁμαρτίας, σβέννυται τὰ τῆς ἡδονῆς· αἱ δὲ ὑπὲρ τούτων κολάσεις πέρας οὐκ ἔχουσι· καὶ τὸ μὲν ἡδὺ πρὸς ὀλίγον, τὸ δὲ ἀνιαρὸν αἰώνιον»⁶⁰. Ἡ κόλασις ἐπέρχεται λόγῳ ἐκδαπανήσεως τῆς ζωῆς στὴν ἁμαρτία. «Εἰ γὰρ ὁ χρήματα ἐμπορεύσασθαι λαβὼν, εἶτα καταφαγὼν, ἀπαιτηθήσεται παρὰ τοῦ πιστεύσαντος καὶ δώσει δίκην· ὁ ζῶν ταύτην δαπανήσας μάτην, πόσω μᾶλλον;»⁶¹.

Ὁ φόβος τῆς μελλούσης κολάσεως γίνεται ἀποτρεπτικὸς τῆς ἁμαρτίας. Διδάσκει ὁ ἅγιος Βασίλειος: «Φόβος δὲ ὁ σωτήριος καὶ φόβος ἀγιασμοῦ ποιητικὸς, φόβος ὁ κατ' ἐπιτήδευσιν καὶ οὐχὶ κατὰ πάθος ἐγγινόμενος τῇ ψυχῇ, ποιὸς ἐστὶ βούλει διηγῆσωμαι; Ὅταν μέλλης ἐπὶ τινα ὁρμῶν ἁμαρτίαν, ἐνόησόν μοι ἐκεῖνο τὸ φρικτόν καὶ ἀνύποιστον τοῦ Χριστοῦ δικαστήριον, ἐν ᾧ προκαθέζεται μὲν ἐπὶ θρόνου τινὸς ὑψηλοῦ καὶ ἐπηρμένου ὁ κριτής, παρέστηκε δὲ πᾶσα ἡ κτίσις ὑποτρέμουσα τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ τὴν ἔνδοξον»⁶². Καὶ ὁ ἅγιος Κύριλλος περιγράφει τὸ φοβερὸν τῆς μελλούσης κρίσεως ὡς ἐξῆς: «Ὅταν δὲ ἔλθῃ, φησί, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ καὶ πάντες οἱ ἄγγελοι μετ' αὐτοῦ. βλέπε, ἄνθρωπε, ἐπὶ πόσων εἰς κριτήριον εἰσέρχῃ. πᾶν γένος ἀνθρώπων τότε παρέσται. λόγισαι οὖν, πόσον ἐστὶν τὸ Ῥωμαίων φύλον. λόγισαι, πόσα τὰ βάρβαρα τὰ νῦν ζῶντα καὶ ὅσα πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν ἐτελεύτησεν. λόγισαι πρὸ χιλίων ἐτῶν πόσα ἐτάφη. λόγισαι τοὺς ἀπὸ Ἀδάμ μέχρι σήμερον. πολὺ μὲν τὸ πλῆθος, ἀλλ' ἔτι μικρόν. πλείονες γὰρ οἱ ἄγγελοι. ἐνενηκοντα ἐννέα πρόβατά ἐστι ἐκεῖνα, ἡ δὲ ἀνθρωπότης τὸ ἐν μόνον ... πάρεστι τοίνυν ἐν τῇ κρίσει τότε ὁ Θεὸς ὁ πάντων πατήρ, συγκαθεζομένου Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ συμπαρόντος Ἁγίου Πνεύματος. σάλπιγξ ἀγγελικὴ προσκαλεῖται πάντας ἡμᾶς τὰ πεπραγμένα φοροῦντας. ἄρ' οὐκ ὀφείλομεν ἐντεῦθεν ἤδη ἀγωνιᾶσαι; μὴ μικρὰν τὴν καταδίκην καὶ χωρὶς τιμωρίας, ἄνθρωπε, νομίσης τὸ ἐπὶ τοσούτων καταγνωσθῆναι. ἄρα οὐχ αἰρούμεθα πολλάκις ἀποθανεῖν ἢ ὑπὸ φίλων καταγνωσθῆναι;»⁶³.

Ἡ μνήμη τῆς μελλούσης κολάσεως συγκρατεῖ ἀπὸ τὰ ἁμαρτήματα. «Μὴ τοίνυν ἀπιστῶμεν γέενναν, ἵνα μὴ ἐμπέσωμεν εἰς αὐτήν· ὁ γὰρ

⁵⁹ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἐκλογαί, Περὶ μελλούσης κρίσεως* (PG 63, 747).

⁶⁰ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἐκλογαί, Περὶ μελλούσης κρίσεως* (PG 63, 746).

⁶¹ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἐκλογαί, Περὶ μελλούσης κρίσεως* (PG 63, 746).

⁶² Μ. Βασιλείου, *Ὀμιλίαι εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, ΛΓ'*, 8 (ΒΕΠ 52, 84).

⁶³ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατηχήσεις Φωτιζομένων, ΙΕ'*, 24 (ΒΕΠ 39, 196-197).

ἀπιστῶν ῥαθυμότερος γίνεται· ὁ δὲ ῥαθυμῶν εἰς αὐτὴν ἀπελεύσεται πάντως· ἀλλὰ καὶ πιστεύωμεν ἀνενδοιάστως, καὶ διαλεγώμεθα συνεχῶς περὶ αὐτῆς, καὶ οὐ ταχέως ἀμαρτησόμεθα. Τῶν γὰρ τοιούτων λόγων ἡ μνήμη καθάπερ τι φάρμακον πικρὸν πᾶσαν κακίαν ἀποσμηξαι δυνήσεται, συνεχῶς ἡμῶν ἐνιζάνουσα τῇ ψυχῇ»⁶⁴. Καὶ στὸν βίο τοῦ συγχρόνου μας ὁσίου Σιλουανοῦ εὐρίσκομε τὴν προτροπὴ «κράτει τὸν νοῦν εἰς τὸν ἄδην, καὶ μὴ ἀπελπίζου»⁶⁵, ὡς μέθοδο ἀσκήσεως καὶ πάλης κατὰ τῆς ἀμαρτίας.

Ἡ λήθη τῆς κολάσεως καὶ γενικώτερα τῆς μελλούσης ζωῆς, τῶν ἐσχάτων, ὡθεὶ τὸν ἄνθρωπο σὲ ραθυμία καὶ ἔλλειψι δράσεως. «Ἐὰν δὲ εἴπη ὁ δούλος ἐκεῖνος ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ· χρονίζει ὁ κύριός μου ἔρχεσθαι, καὶ ἄρξεται τύπτειν τοὺς παῖδας καὶ τὰς παιδίσκας, ἐσθίειν τε καὶ πίνειν καὶ μεθύσκεσθαι, ἤξει ὁ κύριος τοῦ δούλου ἐκεῖνου ἐν ἡμέρᾳ ἣ οὐ προσδοκᾷ καὶ ἐν ὥρᾳ ἣ οὐ γινώσκει, καὶ διχοτομήσει αὐτὸν καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ μετὰ τῶν ἀπίστων θήσει»⁶⁶. Τὸ μέλλον πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς ὑποχρέωσι καὶ ὄχι ἀπλῶς ὡς προσδοκία. «Τὸ μέλλον ἀποκαλύπτεται πιὸ ἀληθινὰ καὶ πιὸ βαθειά, ὅταν ἀντιμετωπίζεται ὡς ὑποχρέωσι παρὰ σὰν προσδοκία καὶ προειδοποίηση. Τὸ μέλλον δὲν εἶναι ἀπλῶς κάτι ποὺ ἐκβιάζεται ἢ ἀναμένεται - εἶναι κάτι ποὺ δημιουργεῖται»⁶⁷.

Ὁ μόνος τρόπος ἀποφυγῆς τῆς κολάσεως κατὰ τὸν ἅγιο Βασίλειο εἶναι ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἀρετῆς. «Ὁ τὴν στενὴν καὶ ἔγκοπον ὁδὸν πρὸ τῆς λείας καὶ ἀνειμένης ἐκλεξάμενος, ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ Θεοῦ, ἀπαγομένων εἰς τὴν αἰώνιαν κόλασιν τῶν ἀπιστησάντων μὲν τοῖς λόγοις τοῦ Θεοῦ, πορευθέντων δὲ ὀπίσω τῶν θελημάτων τῆς καρδίας αὐτῶν τῆς ματαιίας, οὗτος τὴν αἰώνιον καταφθορὰν, τὴν εἰς τὸ διηνεκὲς κακοπάθειαν οὐκ ὄψεται»⁶⁸. Γιὰ τοὺς ὑπολοίπους ἡ μόνη καταφυγὴ εἶναι τὸ πρόσωπο τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, τὴν ὁποία ἰκετεύομε καθ' ἑκάστην «Καὶ πάρεσό μοι αἰεὶ ὡς ἐλεήμων, καὶ συμπαθῆς, καὶ φιλάγαθος, ἐν μὲν τῷ παρόντι βίῳ, θερμὴ προστάτις καὶ βοηθός, τὰς τῶν ἐναντίων ἐφόδους ἀποτεριχίζουσα, καὶ πρὸς σωτηρίαν καθοδηγοῦσά με, καὶ ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἐξόδου μου, τὴν ἀθλίαν μου ψυχὴν περιέπουσα, καὶ τὰς σκοτεινὰς ὄψεις τῶν πονηρῶν δαιμόνων πόρρω αὐτῆς ἀπελαύνουσα· ἐν δὲ τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως,

⁶⁴ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἐκλογαί, Περὶ μελλούσης κρίσεως* (PG 63, 744).

⁶⁵ Σωφρονίου Σαχάρωφ, *Ὁ ἅγιος Σιλουανὸς* (Ἔσσεξ: Ἰ.Μ. Προδρόμου, 1998), σ. 51 καὶ 572.

⁶⁶ *Λουκ.* 12: 45-46.

⁶⁷ Γεώργιος Φλωρόφσκυ, παρὰ: Ἰωάννη Ζηζιούλα, «π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ: ὁ οἰκουμενικὸς διδάσκαλος», *Σύναξη* 64/1997, σ. 26. Πρβλ. Σταύρου Ζουμπουλάκη, «Ἡ ἐσχατολογικὴ προσδοκία ὡς δημιουργία», *Καθημερινή* 28. 4. 2002.

⁶⁸ Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλίαι εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, ΜΗ', 5 (ΒΕΠ 52, 119).

τῆς αἰωνίου με ἑυομένη κολάσεως, καὶ τῆς ἀπορρήτου δόξης τοῦ σοῦ Υἱοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν κληρονόμον με ἀποδεικνύουσα»⁶⁹!

27.5.2004

ΔΡ ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΘΕΟΛΟΓΟΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΕΙΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῶν νηπίων*. ΒΕΠ 68, 301-318.
 Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*. ΒΕΠ 68, 319-377.
 Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἐκλογαί, Περὶ μελλούσης κρίσεως*. ΡΓ 63, 743-754.
 Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατηχήσεις Φωτιζομένων, ΙΗ'*. ΒΕΠ 39, 232-246.
- Ἀνδρούτσου Χρήστου, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι: Ἀστήρ, 1956².
- Βασιλειάδη Νικολάου, *Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου*, Ἀθήναι: Σωτήρ, 1980.
 Γιανναρᾶ Χρήστου, *Ἀλφαβητάρι τῆς πίστεως*, Ἀθήναι: Δόμος, 1986.
 Δεληκωστόπουλου Ἀθανασίου, *Ἡ πίστις τῶν Ὁρθοδόξων*, Ἀθήναι: Ἀποστ. Διακονία, 1992.
- Εὐδοκίμου Παύλου, *Ἡ Ὁρθοδοξία*, Θεσσαλονίκη: Ρηγόπουλος, 1972.
 Θεοδώρου Ἀνδρέα, *Πιστεύω εἰς ἓνα Θεόν*, Ἀθήναι: Ἀποστ. Διακονία, 1993.
 Ἱεραῶς Μητροπόλεως Δημητριάδος, *Ἐκκλησία καὶ Ἐσχατολογία*, Ἀθήναι: Καστανιώτης, 2003.
- Καλομοίρου Ἀλεξάνδρου, *Ὁ πύρινος ποταμός*, (μτφρ. Π. Μπότση), Ἀθήναι 1985.
 Καρμίρη Ἰωάννου, *Σύνοψις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1957.
- Κασσομενάκη Ἰωάννου - Κόμπου Ἀντωνίου, *Ἐγχειρίδιον Δογματικῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1970.
 «Κόλαση/Ἄδης», *Λεξικὸ Βιβλικῆς Θεολογίας*, Ἀθήναι: Ἄρτος Ζωῆς, 1980, στ. 574-577.
 Μαρεᾶ Ἀναστασίου, *Ἡ ἐσχατολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Θεσσαλονίκη: Ἡρόδοτος, 2002.
- Ματσούκα Νίκου, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη: Πουρναρᾶς, 1988².
- Ματσούκα Νίκου, *Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ*, Θεσσαλονίκη: Πουρναρᾶς, 1986².
- Μητσοπούλου Νικολάου, *Θέματα Ὁρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, Ἀθήναι: Παν. Ἀθηνῶν, 1983.
- Ρώση Ζήκου, *Σύστημα Δογματικῆς τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1983.

---

⁶⁹ Μικρὸν Ἀπόδειπνον.

- Τέρνερ Άλις, *Η ιστορία της κόλασης*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1997.
- Τρεμπέλα Παναγιώτου, *Δογματική της Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Γ',
Αθήνα: Σωτήρ, 1979².
- Φλωρόφσκυ Γεωργίου, «Ἡ ἐσχατολογία στήν πατερική ἐποχή», ἐν τοῦ αὐτοῦ:
Θέματα ὀρθοδόξου Θεολογίας, Αθήνα: Ἄρτος Ζωῆς, 1989².
- Auer Johann - Ratzinger Joseph, *Kleine katholische Dogmatik*, Bd. IX (Eschatologie – Tod und ewiges Leben), Regensburg: Friedrich Pustet, 1990⁶.
- Bernstein Alan, *The Formation of Hell*, London: University College London, 1993.
- Lossky Vladimir, *Ἡ μυστική θεολογία τῆς Ανατολικῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1973².
- Moltmann Jürgen, *Das Kommen Gottes. Christliche Eschatologie*, Gütersloh: Kaiser-Gütersloher Verlaghaus, 1995.
- Sauter Gehard, *Einführung in die Eschatologie*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995.
- Scheffczyk Leo – Ziegenaus Anton, *Katholische Dogmatik*, Bd. VIII, Aachen: MM Verlag, 1996.
- Staniloae Dumitru, *Orthodoxe Dogmatik*, Bd. III, Düsseldorf-Gütersloh: Benziger-Gütersloher Verlaghaus, 1995.